

СИНТАКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ДВОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ АКТИВНОЇ ДІЇ АГЕНСА, СПРЯМОВАНОЇ НА ОБ'ЄКТ

Найбільш цікавим є питання сполучуваності дієслова, оскільки ця частина мови відрізняється багатством і різноманітністю синтагматичних зв'язків.

Основна проблема дослідження — розкриття можливостей реалізації валентності дієслів активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, семантико-синтаксичної структури речення.

Метою статті є опис реалізації категорії валентності дієслів у семантико-синтаксичній структурі речення на матеріалі двовалентних дієслів активної дії, спрямованої на об'єкт.

У сучасних граматиках побіжно виділяється семантична група таких дієслів, однак і досі актуальним залишається питання детального опису цієї мікросистеми у зв'язку з питанням валентності в загальній будові речення.

Як відомо, учення про валентність спочатку розроблялося на суто синтаксичному рівні стосовно дієслова, що пояснюється лексико-граматичним статусом цієї частини мови: вона є „найцентральнішим членом речення” [2,110]. Дальший розвиток теорія валентності знайшла в працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Ю.Д.Апресяна, О.І.Москальської, М.Ф.Степанової, С.Д.Кацнельсона, Г.Хельбіга та ін.). На матеріалі української мови ця проблема відображена в дослідженнях Й.Ф.Андерша, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Грищенка, А.П.Загнітка, О.І.Леути, М.Я.Плющ, І.І.Слинька та ін. Головною метою досліджень стає не тільки синтаксична сполучуваність, а й одержання відомостей про те, які ознаки слів зумовлюють їх здатність граматично і семантично сполучатися з іншими словами.

Л.Теньєр, уперше запровадивши у науковий обіг поняття валентності, визначав його як сукупність актантів, які може приєднувати дієслово. С.Д.Кацнельсон, розглядаючи проблему валентності, наголошує: „Валентність мають не всі повнозначні слова, а лише ті з них, які самі по собі дають відчуття неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловлюванні” [5,21]. Такими словами є дієслова, що прогнозують у структурі речення відповідні місця для предметів — учасників „ситуації” (актантів), детермінують їх кількість і ролі [3,9]. Здатність дієслова сполучатися з іншими словами, що виражають дію, стан, процес, називають ще інтенцією. Розрізняють інтенцію справа, що виявляє напрям „куди?”, та інтенцію зліва, що вказує на вихідний пункт дії „звідки?”. Словацький лінгвіст Я.Оравець зазначає: „Дія, як динамічна ознака предмета, вимагає вказівки на предмет, до якого вона стосується, або на агенса, або на мету(пацієнс)” [7,177]. Для побудови єдиної семантичної моделі опису сполучуваності дієслів з іншими

лексичними одиницями велике значення має вивчення інтенційно-валентних властивостей дієслів.

Інтерес до сполучувальних властивостей дієслів активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, їхніх інтенційних і валентних структур обумовлений насамперед інтенсивним вивченням змістової та формальної побудови речення.

Дієслова дії, або активні дієслова, в силу реалізації своєї продовженої семи передбачають наявність другого, третього, четвертого, п'ятого, шостого актанта. Найбільш регулярним у валентнісному плані є другий актант, що репрезентується формою знахідного відмінка (акузатива) як спеціалізованою формою сильнокерованого другорядного члена речення [3,28-29].

Семантика двовалентних дієслів передбачає два валентних зв'язки: хто, кого. Дія тут переходить з однієї особи на іншу, тому в традиційній граматиці вони відомі як перехідні дієслова.

Двовалентні дієслова активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, можуть вказувати на результативну дію.

Повне з'ясування семантики дієслів дає можливість співвіднести ці лексеми з рядом їм подібних. За значенням можна назвати кілька семантичних груп дієслів активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, із загальною семою:

1) „діяти на об'єкт, не видозмінюючи його”: *всиновляти, госпіталізувати, допомагати, масажувати, реабілітовувати, сватати, няньчитися, панькатися, свататися, цяцькатися* (загальна кількість: 80 лексем);

2) „завдавати якоїсь шкоди об'єкту або знищувати його”: *винищувати, гнобити, заважати, зубожити, калічити, мучити, убивати, шкодити, знущатися, нападатися* (загальна кількість: 92 лексеми);

3) „впливати на волю, почуття або розум об'єкта”: *втішати, гамувати, гіпнотизувати, дресирувати, заспокоювати, знетямити, облагороджувати, обманювати, обнадіювати, окультурювати* (загальна кількість: 97 лексем);

4) „змінювати зовнішній вигляд або стан об'єкта”: *будити, виснажувати, витверезувати, виходжувати, зістарити, змучувати, знесилювати, оживляти, оживляти, омолоджувати* (загальна кількість: 103 лексеми).

Суб'єктна синтаксема при дієсловах цього типу позначає того, хто виконує активну дію на користь або на шкоду об'єкта, і виражається іменниками на позначення осіб.

Об'єктна синтаксема (у плані семантичного навантаження) — позначає істоту або предмет, на який поширюється або орієнтується дія, або предмет, з яким пов'язані процес чи стан. Таку семантику мають дієслова *англізувати, визискувати, германізувати, експлуатувати, європеїзувати, індустріалізувати, інтернаціоналізувати, колонізувати, мадяризувати, монополізувати, муніпалізувати, онімежувати, обуржуазити, обусурманювати, обюрочувати, окатоличувати, ополячувати, орусичувати, осучаснювати, отуречувати*

ти, *офранцузувати, русифікувати, українізувати та ін.*, у поєднанні з якими суб'єктна синтаксема також позначає особу, яка впливає на об'єкт.

Дієслова взаємноспрямованої активності поділяються на декілька груп:

1) дієслова комунікативно-контактної дії, а також дієслова взаємноспрямованого прояву емоцій: *бачитися, дружити, знайомитися, зустрічатися, контактувати, листуватися, обійматися, товаришувати, цілуватися, чолмкатися* (загальна кількість: 35 лексем);

2) дієслова зі значенням „об'єднуватися або роз'єднуватися”: *брататися, єднатися, зріднюватися, миритися, обручатися, одружуватися, родичатися, спрацюватися; розводитися, розкуматися* (загальна кількість: 49 лексем);

3) дієслова, що позначають боротьбу, ворожнечу з проявом взаємноспрямованої активності: *битися, боротися, борюкатися, воювати, заїдатися, конкурувати, конфліктувати, лаятися, сваритися, судитися* (загальна кількість: 23 лексеми).

Дієслівні лексеми типу *битися, зазнаватися, листуватися, обніматися, розставатися, цілуватися* та інші у сучасних дослідженнях, присвячених проблемам семантико-синтаксичної організації речення, кваліфікуються як носії категоріального значення взаємності (реципрока). У своїй семній побудові вони передбачають два аргументи, один із яких виконує функцію суб'єкта і репрезентується формою номінатива, другий — об'єкта, що реалізується формою орудного з прийменником з [4,287].

О.О.Конєєва, досліджуючи лексико-семантичну групу дієслів взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану, поділяє дієслова цієї ЛСГ на два лексико-семантичні розряди: 1) ЛСР дієслів із загальним значенням „битися”; 2) ЛСР із загальним значенням „сперечатися” [6,92]. З дієсловами взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану, можуть вступати в антонімічні відношення дієслова відновлення соціальної та духовної взаємодії; напр.: *миритися – сперечатися; помиритися – посваритися та ін.*

Ситуація, що позначається взаємно-зворотними дієсловами, створюється кількома суб'єктами, кожен з яких є водночас і об'єктом.

За кількістю і якістю компонентів валентної моделі речення, а також наявністю чи відсутністю лівовалентної функціонально-синтаксичної позиції (підмета), названі дієслова утворюють мінімальну реченнєву структуру: Subj – Vf – Obj, у якій дієслівний предикат відкриває позицію підмета (Subj) і додатка (Obj). Ця конструкція може реалізуватися в різних структурних моделях, залежний компонент яких може мати відмінкову або прийменниково-відмінкову форму.

Структурна модель N1 – Vf – N4

Знахідний відмінок найчіткіше репрезентує опозицію з називним відмінком за ознакою „суб'єктність/об'єктність” і займає синтаксичну позицію першого об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія [8,43].

Знахідний відмінок сполучається з:

1) дієсловами активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, не видозмінюючи його (*всиновляти, госпіталізувати, масажувати, реабілітувати, сватати*): *Грицько **посватав** Галю Вишняківну, повзявши намір брати з нею шлюб (Л.Костенко)*. У реченнях, які виражають цю семантичну структуру, суб'єкт позначається особовими іменниками (займенниками), об'єктом завжди є особа. Отже, існує єдиний варіант прочитання речення :

„хто – Vf – кого”

Мати контролювала сина

Невелика група неперехідних дієслів виявляє здатність поєднуватися з формою знахідного відмінка іменника з прийменниками *за і до*, вказуючи на особу, на яку спрямована дія (*заступатися, насватуватися, свататися*): *Христя завжди **заступалася** за Чіпку (Панас Мирний)*. Ці особливості визначають такий варіант прочитання речення :

„хто – Vf – граєр кого”

Хлопець заступався за товарища

2) дієсловами дії агенса, які завдають шкоду або наслідком якої є знищення об'єкта особою (*винищувати, гнобити, мучити, калічити, убивати*): *А втім, яка мені уже різниця? Я теж убивця. Я **убила** Гриця (Л.Костенко)*. Агенси і пацієнс характеризуються як „істота”, „особа”. Крім того, пацієнс уточнюється як об'єкт, що під впливом дії агенса видозмінюється, знищується. Можливий такий варіант прочитання речення :

„хто – Vf – кого”

Нападники грабували селян

Неперехідні дієслова поєднуються з формою знахідного відмінка іменника з прийменниками *на, під, проти*, вказуючи на особу, на яку спрямована дія (*замахуватися, заповзятися, копатися(перен.), нападатися*): *Мені стало жаль дідуся — даремно на нього **нападається** бабуся (Ю.Збанацький)*. Ця модель реалізується в такому варіанті прочитання речення :

„хто – Vf – граєр кого”

Керівник копається під службовця

Ураховуючи характер прийменника, можна виділити кілька субмоделей аналізованої моделі : N1 – Vf - на N4, N1 – Vf – проти N4, N1 – Vf – під N4.

3) дієсловами активної дії агенса, що позначають вплив особи на волю, почуття або розум іншої особи (*гіпнотизувати, дресирувати, заспокоювати, обманювати, окультурювати*): *Оксен ...**заспокоїв** старого (Григорій Тютюнник)*. Особливістю речень цього типу, у порівнянні з попередніми, є те, що пацієнс характеризується в них як об'єкт-особа, на який активно діє суб'єкт, впливаючи на волю, почуття або розум особи, при цьому не видозмінюючи і не знищуючи об'єкт. Виділяється один варіант прочитання речення :

„хто – Vf – кого”

Вчителька заспокоює учня

4) дієсловами дії агенса, під активним впливом якої змінюється зовнішній вигляд або стан особи (*будити, зістарити, знесилювати, колошкати, оп'яняти*): *Ще не світало, а Прокіп будив наймитів (М.Коцюбинський)*.
Позицію суб'єкта та об'єкта обов'язково займає субстантив, тобто можна виділити таку форму прочитання речення :

„хто - Vf – кого”

Лікар вилікував хворого

Структурна модель N1 – Vf – N5

Орудний відмінок становить другий рівень розширення відмінкового мінімуму. Керовані імена у формі орудного відмінка означають об'єкт впливу з боку суб'єкта.

Орудний відмінок сполучається з:

1) дієсловами комунікативно-контактної дії та дієсловами взаємноспрямованого прояву емоцій (*дружити, знайомитися, листуватися, обніматися, цілуватися*): *Були то переважно листи від знайомих віденців і віденок, бо з земляками він майже не листувався (Б.Лепкий)*.

2) дієсловами зі значенням „об'єднуватися або роз'єднуватися” (*брататися, миритися, родичатися, спрацюватися, розводиться*): *У Кайдашевій хаті стала мирнота : свекруха помирилася з невісткою (І.Нечуй-Левицький)*.

Особливістю цих двох семантичних структур є те, що вони відображають процеси, у яких лівий партиципant бере активну участь (він є агенсом), а правий — неактивну, характеризуючись як об'єкт/партнер, „зацікавлений у здійсненні змісту предиката” [1,29], причому обом партиципантам питаманна риса „особа” (або „персоніфікована особа”). Отже, можливий такий варіант прочитання речення :

„хто – Vf – граер ким”

Хлопець знайомиться з дівчиною

Ольга мириться з подругою

3) дієсловами, що позначають боротьбу, ворожнечу, з проявом взаємноспрямованої активності (*битися, конкурувати, лаятися, судитися*): *Хведір надумав судитись з зятем (Г.Григоренко)*. Позицію суб'єкта і об'єкта обов'язково займає назва особи, тобто можна виділити таку форму прочитання речення :

„хто – Vf – граер ким”

Бідняк судиться з багатим

4) дієсловами, що мають експресивний характер і означають „займатися ким-небудь” (*нюнькатися, няньчитися, опікуватися, опікунствувати, панькатися, цяцькатися, чукикатися*) та дієсловом зі значенням „знуцання” (*знуцатися*): *Старий часом навернеться до неї, подивиться, що вона або спить коло сина, або чукикається з ним (Панас Мирний)*. Вони *знуцалися* над ним: *кололи, били,- та нічого їм не сказав юнак (П.Тичина)*. Суб'єктом і об'єктом у

таких реченнях завжди є назва особи. Можливе функціонування одного варіанту прочитання речення :

„хто – Vf – праер ким”

Нянька панькається з дитиною

Деякі дієслова можуть мати варіантне керування : *збиткуватися над людиною / з людини, знущатися з однокласника / над однокласником, нюнькатися з немовлям / коло немовляти, опікуватися хворим / над хворим, про хворого, панькатися з дитиною / коло дитини.*

Структурна модель N1 – Vf – N5

Значення давального відмінка, що обслуговує периферійні позиції об'єкта, розглядаються як первинні, синтаксично і семантично не зумовлені [8,45].

Речення з цією семантичною структурою повідомляють про те, що агенс виконує активну дію, у якій так чи інакше зацікавлений бенефіціант, на користь або на шкоду якого вона відбувається. Найчастіше вони виникають на базі дієслів зі значенням допомоги, шкоди (*допомагати, запомагати; вадити, заважати, пакостити, протидіяти, шкодити*): *Ніколи вже не буду вадить тому чоловікові, котрого ти милуєш! (О.Стороженко)*. В ролі суб'єкта і об'єкта завжди є назва особи. Виділяється такий варіант прочитання речення :

„хто – Vf – кому”

Донька допомагає матері

Таким чином, сполучуваність дієслів активної дії агенса, спрямованої на об'єкт, значною мірою залежить від їхньої семантики. Двовалентні дієслова структурують предикативні одиниці, в межах яких обов'язкова презентація об'єкта, що в комплексі „суб'єкт + предикат + об'єкт” утворює єдине структурне і семантичне ціле. У семантичному плані відмінки реалізують семантико-синтаксичну валентність дієслова-предиката. Об'єктна синтаксема при двовалентних дієсловах аналізованої лексико-семантичної групи експлікується формою знахідного, орудного та давального відмінків.

Література:

1. Адамец П. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. – Прага : Univ. Karlova, 1982. – 160с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. - 256с.
3. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НМК ВО, 1990. – 64с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Морфологія. – Донецьк : Дон ДУ, 1996. – 437с.
5. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. - №3. – С.20-32.
6. Конєєва О.О. Лексико-семантична група дієслів взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану // Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. НПУ імені М.П.Драгоманова / Відп. редактор А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2002. – С.92-97.

7. Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С.176-187.

8. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175с.

О.Ю.Гринас

ПРЕДИКАТИ КАУЗАЦІЇ ПОСЕСИВНИХ ВІДНОШЕНЬ

Категорія посесивності, первісно виділена граматиною і трактована як позначення атрибута з семантикою належності у працях Є.Тимченка, О.Синявського, І.Огієнка, з часом почала розглядатися й у зв'язку з дієсловами володіння (**мати, володіти**), які експлікують предикат із семантикою посесивних відношень між суб'єктом та об'єктом (О.О.Тараненко, Н.В.Гуйванюк, І.І.Слинько, В.І.Русанівський). С.Д.Кацнельсон зазначає, що дієслова володіння позначають зміну у відношеннях приналежності при переході об'єкта володіння від одного власника до іншого [4, 27].

Логічним змістом поняття “присвійність”, “володіння” є ідея належності когось/чогось комусь: володіти об'єктом для власника означає домінувати над ним [7, 50]. Вихідним для посесивних предикатів є значення “особа-посесор володіє предметом”.

У пропонованій статті розглядаються предикати каузації посесивних відношень. До завдань дослідження входить: встановлення груп і підгруп дієслів, що реалізують посесивні предикативні відношення, та характеристика засобів їх вираження.

Вихідні положення ґрунтуються на загальноприйнятому в лінгвістиці трактуванні посесивності як відображуваного у мові широкого кола поняттєвих відношень володіння, належності та інших смислів, що реалізуються засобами різних мовних рівнів. До цих понять входять і такі предикати, що позначають сферу “буття і людину” як психічну і фізичну особистість (*У нас з вами однаковий смак. У кожного свої секрети. У нього тридцять три хвороби*), що може приймати конкретно-локальну форму (*На його обличчі глухий відчай. У нього на серці тяжкий біль.*), а також ті, що позначають зв'язки, можливості, плани, надії, становище у суспільстві осіб (*У нього є зв'язки. У хлопчика є майбутнє. У нас екзамени. Лекції у цього професора були цікаві.*) [1, 248]. С.Д.Кацнельсон до традиційно-виділюваного значення належності включає і відношення частини до цілого та родинні відношення [4, 27].

У дослідженнях останніх років (К.Г.Чинчлей [8], І.Г.Данильчук [3], Т.М.Мішеніна [5]) категорія посесивності аналізувалась за ознаками відчуження/невідчуження (органічне володіння і неорганічне володіння), статичності (відношення між собою та частинами тіла або найближчими абстрактними